

EKKLESIA AMSTERDAM zondag 28 januari 2024
Holocaust Memorial Day, Hannah Arendt en wij
Bettine Siertsema

Gelezen: Fragmenten Hannah Arendt: *Eichmann in Jeruzalem*; Lucas 6: 39-45

Inleiding

Vandaag is de nationale Holocaust herdenking, een dag na 27 januari, de datum waarop Auschwitz in 1945 werd bevrijd door het Rode Leger. Het is altijd al een pijnlijke herdenking, maar dit jaar, met wat er gaande is in Gaza heeft de pijn een extra laag gekregen. Het is een pijn die we moeten uithouden, denk ik, onmachtig als we zijn een duurzame oplossing te bedenken die recht doet aan de verlangens, de angsten, de verwondingen aan joodse en aan Palestijnse kant.

Voor velen van ons heeft de Shoah (de term waarmee de Holocaust ook vaak aangeduid wordt) een knak in hun wereldbeeld betekend, of eigenlijk: een knak in hun godsbeeld. Het beeld van God als de almachtige bestuurder van de wereld en van de geschiedenis was niet langer houdbaar. En wat ervoor in de plaats is gekomen verschilt van persoon tot persoon, en wellicht ook binnen één persoon van dag tot dag, maar een god die tegelijk liefdevol en almachtig is, die kunnen we ons niet zo makkelijk meer denken tegen de achtergrond van de Shoah.

Natuurlijk is het waar, wat er vaak geponeerd wordt als we het theologische probleem aan de orde stellen: dat we Auschwitz niet aan God moeten verwijten maar aan de mens. Het waren mensen die Auschwitz bedacht en uitgevoerd hebben.

Goed, vandaag kijken we dan naar die mens, en wel aan de hand van wat de filosofe Hannah Arendt schreef over het proces tegen Adolf Eichmann, de man die verantwoordelijk was voor de logistiek van de Holocaust en zo miljoenen de dood heeft ingejaagd. Zij gaf haar boek de titel mee: *Eichmann in Jerusalem. A report on the banality of evil*. Met dat banale doelde ze vanzelfsprekend niet op de gevolgen van het kwaad, de miljoenen doden, en de wreedheid die vrij spel kreeg, maar op de motieven waaruit dat bedreven kwaad voortkwam. Ook Abel Herzberg woonde het proces bij, net als Harry Mulisch. Herzberg schreef:

Ik heb Eichmann een beest horen noemen, een 'monster', een 'roofdier', een 'schurk', een 'afgezant van de dood' en zo meer. Ik wou dat het waar was. Het zou heel erg zijn, maar wij zouden ons tenminste tegen hem kunnen beschermen. Maar het is, helaas, niet waar. Eichmann is een mens, en naar ik ernstig vrees, nog een gewoon mens ook. Hij woont overal in de wereld te midden van ons. Hij is een soortgenoot.

Harry Mulisch stelde het misschien nog directer: *Wij moeten niet blijven letten op de misdadigers, wij moeten blijven letten op doodgewone mensen. Wij moeten op de spiegel blijven letten.*

Toespraak

Een demonisch monster, die man, op zijn best een pathologisch geval. Daarover heerste grote overeenstemming toen het proces in Jeruzalem in 1961 tegen Eichmann begon. Dat proces werd wereldwijd gevolgd, want de televisie, toen nog een heel jong medium, bracht er dagelijks verslag van uit. Ook de schrijvende pers was natuurlijk massaal aanwezig. Hannah Arendt voor de *New Yorker* en voor Nederland Abel Herzberg voor de *Volkscrant* en Harry Mulisch voor *Elsevier*. Alle drie publiceerden zij er een boek over, Hannah Arendt als laatste – twee jaar na dato. Natuurlijk zijn er veel verschillen tussen die boeken, maar in één ding stemmen ze nadrukkelijk overeen: Eichmann was geen satanische misdadiger, maar juist angstwekkend gewoon. Mulisch en Herzberg gebruikten hun beschrijving van Eichmanns uiterlijk om dat duidelijk te maken. Mulisch schrijft: *Hij blijkt een mens: een wat groezelige, verkouden man met een bril op*. Herzberg heeft het over *een klein miezerig mannetje, een kleurloze, kaal wordende kleinburger*.

Ook stemden zij overeen in de visie dat Eichmann niet per se uit kwaadaardigheid handelde. Hannah Arendt verwijt hem gedachteloosheid in zijn najagen van goede carrièremogelijkheden, Mulisch noemt hem een robot-mens, en Herzberg een hyperconformist.

De oproep van Mulisch om toch vooral ook in de spiegel te kijken klinkt een verre echo van wat Jezus zegt over het erkennen van de balk in je eigen oog. Mulisch' oproep kreeg krachtige ondersteuning door een beroemd geworden sociaal-psychologisch experiment in die jaren: het gehoorzaamheidsexperiment van Stanley Milgram. Milgram liet zien hoe willekeurig gekozen proefpersonen bereid waren andere proefpersonen stroomstoten van een heel hoog voltage te geven, uiteindelijk zelfs een dodelijk voltage als de gezaghebbende leider van het experiment daarop aandrong, zogenaamd in naam van de wetenschap. Ze dachten dat die andere mensen meededen aan een leerexperiment en dat die steeds ergere stroomstoten de straf waren als er fouten werden gemaakt, of een aansporing om het beter te doen. Niet minder dan 65 % van de echte proefpersonen was bereid, soms onder protest, tot het alleruiterste te gaan! Daarmee had Milgram bewezen hoe intens gevaarlijk gehoorzaamheid was. Hij beriep zich ook op Hannah Arendt om dat nog eens extra aan te zetten.

Het waren de jaren '60 en '70 van de vorige eeuw, een tijd waarin een diepe argwaan tegen het gezag gemeengoed werd – aanvankelijk vooral bij de jongere generatie, denk aan de studentenopstand in Parijs, de Maagdenhuisbezetting in Amsterdam. In die sfeer was gehoorzaamheid, aan welk gezag dan ook, verdacht en stond in een kwade reuk. Stanley Milgram en Hannah Arendt – en vooruit, ook Harry Mulisch – met elkaar bewezen ze hoe gevaarlijk gehoorzaamheid is en hoe wankel of zelfs niet-bestaand de moraal van mensen is. In wezen was het een bevestiging van wat de Heidelbergse Catechismus al vier eeuwen eerder beweerde: de mens is 'ganselijk onbekwaam tot enig goed en geneigd tot alle kwaad'.

Je zou kunnen zeggen dat dat verklaringsmodel even gemakzuchtig is als de algemeen heersende opinie toen het proces tegen Eichmann begon: een duivels onmens, iemand die zich buiten de categorie mens had geplaatst. Wij hoeven niet in de spiegel te kijken want zo zijn wij niet, wij zijn mensen. En als de Heidelbergse Catechismus gelijk heeft, hoeven wij evenmin al te scherp in de spiegel te kijken, immers iederéén is slecht en kan zich in de juiste omstandigheden als onmens gaan gedragen. Zó zijn wij niet, of zo zijn we allemaal, voor ons als individu is het ongeveer even geruststellend.

Abel Herzberg viel met zijn interpretatie van Eichmann een beetje buiten de boot, omdat hij diens motieven niet in de eerste plaats vond in blinde gehoorzaamheid en carrière-drang, maar in zijn ideologische gedrevenheid. Hij prikte door de verdediging heen van het slechts opvolgen van bevelen, het 'radertje in de machine' dat slechts uitvoert wat hem wordt opgedragen. Ook Hannah Arendt citeert wel zijn uitspraak dat hij lachend in zijn graf zou springen in de wetenschap dat hij vijf miljoen Joden de dood had ingejaagd. Maar zij schrijft dat toe aan grootspraak, opschepperij. Herzberg niet, hij nam het serieus.

Zijn visie werd zo'n vijftig jaar later (ruim tien jaar geleden) bevestigd door onderzoek van de Duitse filosoof Bettina Stangneth. In haar boek *Eichmann vor Jerusalem* uit 2011 liet zij zien dat er helemaal geen sprake was van gedachteloosheid, maar integendeel van diepgeworteld antisemitisme bij Eichmann. Dat kon zij doen doordat zij in een archief de geluidsbanden had teruggevonden van een interview dat een Nederlandse nazi, Willem Sassen, met hem had gehouden, in de jaren '50 in Argentinië. Eichmann toonde zich daar een rabiate, ideologisch bevlogen antisemiet.

Nog weer een jaar of vijf later werden het experiment van Milgram wetenschappelijk onderuitgehaald. Na het bekijken van het ruwe onderzoeksmateriaal bleek dat Milgram de resultaten nogal gemanipuleerd had, bijvoorbeeld door van de tientallen sessies die hij had gehouden alleen die met de heftigste uitkomst te beschrijven. Door de bank genomen was het juist een meerderheid van de proefpersonen die ergens in de procedure weigerde verder te gaan (niet een hele ruime meerderheid, maar toch...). Waarschijnlijk was het Milgrams eigen carrière-drang die hem tot die manipulatie bracht, maar dat terzijde.

Wat heeft dat alles nu met ons te maken? Heeft het onderzoek van Bettina Stangneth naar de zogenaamde Sassen-tapes de ideeën van Hannah Arendt over Eichmann compleet waardeloos gemaakt, want gebaseerd op de foute aanname van diens gedachteloosheid? En wat heeft de ontmaskering van de experimenten van Milgram daarmee te maken? Kunnen we nu rustig gaan slapen? Vol zelfvertrouwen in de spiegel kijken?

Misschien heeft Arendt zich inderdaad wat in de luren laten leggen door dat miezerige mannetje dat zei alleen in opdracht te hebben gewerkt. Maar ook nu duidelijk is dat een diepgevoeld antisemitisme wel degelijk zijn drijfveer was, blijft de kern van Arendts oordeel toch overeind. In de eerste plaats haar visie, waar ook de rest van haar werk van doortrokken is, dat een mens altijd zelf moet blijven nadenken, zelf een oordeel moet vormen, en dat niet moet overlaten aan een systeem, een partij of een hogere autoriteit – zélf denken. We zouden een voorbeeld kunnen nemen aan Abraham die zelfs het oordeel van de allerhoogste autoriteit niet voetstoots accepteerde, en niet schroomde om met God zelf in discussie te gaan over de vernietiging van Sodom en Gomorra.

Verder blijft staan dat Hannah Arendt Eichmann wel degelijk schuldig achtte en zelfs vond dat hij de doodstraf verdiende (al denken wij wellicht anders over de doodstraf). Wel heeft zij daar een wat andere rechtvaardiging voor dan de rechtbank. Ze schreef in de epiloog van haar boek wat zij vond dat de rechter had moeten zeggen: ...

Zo blijft slechts de conclusie over, dat u uw steun en actieve medewerking hebt verleend aan een politiek waarin op ondubbelzinnige wijze de wil tot uitdrukking kwam, de aarde niet met het joodse volk en een reeks andere bevolkingsgroepen te delen, alsof u en uw superieuren het recht hadden te beslissen wie de aarde bewonen mag en wie niet. Van geen lid van het menselijk geslacht kan de bereidheid worden verlangd de aarde te bewonen tezamen met hen die zulks willen en die wil in daden omzetten. Dit, en dit alleen, is de reden waarom u sterven moet.

Ook deze positie van haar is consistent met haar andere werk, waarin zij de pluriformiteit van de samenleving verdedigt tegen de claims en intenties van totalitaire regimes, die juist een uniforme samenleving nastreven.

En ten slotte: in het derde fragment dat werd voorgelezen maakt Arendt duidelijk wat zij nu eigenlijk onder de gedachteloosheid verstaat die zij Eichmann verwijt: zijn totale gebrek aan voorstellingsvermogen; hij was niet in staat iets uit andermans standpunt te bekijken. Hij kon zich niet in een ander verplaatsen. Het ontbrak hem aan empathie, aan inlevingsvermogen. Dat blijft overeind, of zijn motieven nu in antisemitisme lagen of in carrièredrang. Deze invulling van ‘gedachteloosheid’ raakt aan een detail in Milgrams experiment dat buiten het onderzoeksverslag bleef: de mensen die uiteindelijk weigerden door te gaan, die de al te pijnlijke elektrische schokken weigerden te geven en uit het experiment stapten, die hadden niet alleen de zogenaamde onderzoeksleider, de autoriteit, op zijn verantwoordelijkheid aangesproken, zij waren bovendien ook gaan praten met de veronderstelde leerling, degene die de stroomstoten kreeg. Zij hadden buiten de voorgeschreven vragen om contact gelegd met de ander. Die ander was niet een anoniem figuur meer achter een muur, maar dankzij het persoonlijke contact, een mens, een mens als zichzelf.

Als we onszelf die houding aanleren, als we onszelf daarop aanspreken, wanneer we ons ergeren aan een ander, boos zijn, het ten diepste oneens zijn over diens politieke keuzes, of wat dan ook – als we ons verplaatsen in de ander, zou dat misschien de angel uit veel conflicten kunnen halen? Ach, het is een illusie dat daarmee de algehele wereldvrede op aarde zou neerdalen. Tegen nietsontziende machtshonger zal het weinig uithalen. Maar wat zou het bij veel conflicten helpen als we konden luisteren naar de pijn van de ander, diens angst of woede konden erkennen. Als Joodse Israëli's het gevoel van Palestijnen konden begrijpen dat hun onrecht is aangedaan, dat zij van hun land verjaagd zijn bij de stichting van de staat Israël en de gebiedsuitbreidingen die later volgden, als Palestijnen de angst konden begrijpen die zich na eeuwen van rechteloosheid en vervolging in Joodse zielen heeft vastgezet. Ja, ik weet het, ik heb makkelijk praten, hier op veilige afstand en met een onbelast

verleden. Hoe verser en hoe dieper de wonden die zijn toegebracht, hoe moeilijker het is, dat besef ik heel goed. Dus het is tamelijk utopisch. En een concrete, haalbare oplossing dient zich ook dan nog niet aan, helaas.

Maar we kunnen tenminste beginnen met in de spiegel te kijken, en die houding in onszelf aan te kweken: open te staan voor de ander, ons in te leven in wat hem of haar beweegt. Dan kunnen we, al is het maar op de vierkante centimeter, iets waarmaken van die nieuwe wereld waarvan wij dromen, waar we ruimte maken voor elkaar en niemand een plek op deze aarde ontzeggen. Een wereld in het licht, waar wij niet uit elkaars genade vallen en mensen waardig leven mogen, en elk zijn naam in vrede draagt.